

"بسمه تعالی"

مقاله:

۶- معماری مساجد و بهداشت جسمی و روانی انسان

چکیده

مقاله‌ی حاضر با اشاره به اهمیت ویژه‌ی مراکز عبادی در ادیان الهی، انتخاب معماری صحیح را زمینه‌ساز نیل به اهداف مقدس مسجد معرفی کرده است. در بخش نخست، نگارنده برخی از دستورهای بهداشتی اسلام در خصوص مساجد، همچون نظافت و آراستگی، را مطرح می‌کند و در بخش دوم، برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد، همچون برخورداری از نور و تهویه‌ی مناسب، را بررسی می‌کند.

اشاره

از دیدگاه ادیان الهی، عبادت و اظهار بندگی و خضوع در برابر آفریدگار هستی اهمیت ویژه‌ای دارد و براین اساس، مکان عبادت جایگاه والایی دارد. در مکتب اسلام، به مسجد به‌عنوان «بیت‌الله» و مرکز عبادت توجه خاصی شده است، به‌طوری‌که از زمان تأسیس نخستین مسجد، در زمان حیات پربرکت نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) تا دوران کنونی، علی‌رغم فرازونشیب‌های بسیار مسلمانان، مسجد همواره مورد توجه مسلمانان بوده است. معماری مساجد نمودهایی از این توجه را به‌خوبی آشکار می‌سازد. معماری می‌تواند زمینه‌ساز و تسهیل‌کننده‌ی نیل به اهداف مقدس و انسان‌ساز مکان‌های عبادی باشد. با استفاده از متون اسلامی، می‌توان استنتاج کرد که چنانچه مسجد با استمداد از دیدگاه‌های اسلام طراحی و ساخته شود، دستیابی به سلامت جسمی و روانی مورد نظر مکتب اسلام نیز تسهیل خواهد شد. در واقع، بهره‌گیری از دستورهای جامع‌نگر و انسان‌ساز اسلام زمینه‌ساز اعتلای نقش مساجد در تأمین سلامت جسم و روح انسان‌هاست. این مقاله، پس از نگاهی کوتاه به آیات و روایات، بعضی از مصادقات‌های عینی رعایت بهداشت جسمی و روانی را در مسجد گوش زد می‌کند.

بخش اول

برخی از دستورهای بهداشتی اسلام در خصوص مساجد

۱. نظافت و پاکیزگی مساجد: در متون اسلامی، علاوه بر دستورهایی که درباره‌ی عمران مسجد آمده

است، توصیه‌های بسیاری درباره‌ی نظافت و پاکیزگی مسجد نیز وجود دارد. مانند:

- دستور تطهیر خانه‌ی خدا به حضرت ابراهیم (علیه السلام): «طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ».^۱

- امام صادق (علیه السلام) از حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) روایت فرمود: «هر کس مسجدی را نظافت کند، حق تعالی ثواب آزاد کردن یک بنده را برای او می‌نویسد و اگر کسی به اندازه‌ی دارویی که در چشم می‌ریزند از مسجد خاکروبه بردارد، خداوند دو بهره‌ی عظیم از رحمت به او کرامت فرماید».^۲

- از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) نقل شده است: کفش خود را (جهت حفظ پاکیزگی مسجد) نزدیک در مسجد و در مکان مشخصی بگذارید.

در کتاب‌های فقهی نیز احکامی مبسوط درباره‌ی طهارت مسجد آمده است.^{۳،۴}

۲. نظافت و بهداشت بدن و پوشاک نمازگزار: خداوند در قرآن کریم ضمن بیان خصوصیات مسجد قبا می‌فرماید: «فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ»^۵ در آن مسجد کسانی هستند که دوست دارند از آلودگی‌ها و ناپاکی‌ها (ظاهری و باطنی، جسمی و روحی) پاک شوند.^۶

احادیثی بسیار در فضیلت ورود با طهارت به مسجد وارد شده است از جمله:

- امام صادق (علیه السلام) فرمود: «لَا تَدْخُلِ الْمَسَاجِدَ إِلَّا بِالطَّهَارَةِ»، داخل مسجد نشوید، مگر با طهارت.

- امام صادق (علیه السلام) فرمود: «عَلَيْكُمْ بِإِيْتَانِ الْمَسَاجِدِ فَإِنَّهَا مَبُوتُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ وَمَنْ أَتَاهَا مُتَطَهَّرًا طَهَّرَهُ اللَّهُ مِنْ ذُنُوبِهِ وَكُتِبَ مِنْ زُورِهِ»، بر شما باد رفتن به مساجد، به درستی که مساجد خانه‌های خدا در روی زمین هستند و هر کس با طهارت به مسجد رود، خداوند او را از گناهانش پاک گرداند و او را از زور خودش محسوب می‌کند.^{۷،۸}

۱. سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۲۵

۲. مجلسی، محمدباقر، عین‌الحویة، مؤسسه‌ی مطبوعاتی امیرکبیر، ص ۲۷۷ - ۲۷۵ و ۵۷۴ - ۵۷۳.

۳. امام خمینی قدس سره، رساله‌ی توضیح المسائل، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، مسائل شماره‌ی ۷۹۸ الی ۸۶۵، ۱۳۶۴.

۴. رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

۵. سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۰۸

۶. رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

۷. رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

۸. ری شهری، محمد، میزان الحکمة، المجلد الرابع، مکتب الاعلام الاسلامی، ص ۳۹۰ - ۴۰۰، ۱۳۶۲ و الأملی (للصدوق)، النص، ص ۳۵۹.

همچنین، توصیه شده است که نمازگزار قبل ورود به مسجد، ته کفش خود را بررسی کند تا کثیف و آلوده نباشد. در مورد لباس نمازگزار نیز احکام فقهی متعددی بیان شده، به نحوی که پاک بودن لباس نمازگزار از جمله شرایط نماز است. همچنین، استحباب پوشیدن لباس سفید و پاکیزه‌ترین لباس‌ها و کراهت پوشیدن لباس سیاه و چرک و مسائلی دیگر در کتاب‌های فقهی بیان شده است.^{۹، ۱۰}

بدیهی است طهارت و پاکی جسم مرحله‌ی ابتدایی و مقدماتی طهارت روح است؛ بنابراین انسان مسلمان باید از مرحله‌ی طهارت جسم گذر کند تا به طهارت روح دست یابد. مسجد مکان افراد پاک و مطهر، از لحاظ جسم و روح، است؛ چنان‌که در آیه‌ی ۲۸ سوره‌ی توبه، مشرکان ناپاک محسوب شده‌اند و حق ورود به مسجد الحرام از آنان سلب شده است.^{۱۱} امام خمینی (قدس سره) درباره‌ی اولویت تطهیر روح بر جسم پس از بیان آیه‌ی شریفه‌ی «فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَهَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ»^{۱۲} می‌نویسند: «و سالک روشن ضمیر از دستور شرع مقدس به تطهیر ظاهر در حال نماز متفطن می‌گردد که نجاست باطن و آلودگی جان به مراتب بیشتر و شدیدتر از نجاست و آلودگی ظاهر تن است که به فرموده‌ی عارف رومی:

این نجاست ظاهر، از آبی رود

و آن نجاست باطن، افزون می‌شود

این نجاست بویش آید بیست گام

و آن نجاست بویش از ری تا به شام

بلکه بویش آسمان‌ها بر رود

بر دماغ حور و رضوان به شود

پس اعتنا به تطهیر دل و جان بیش از تطهیر تن و لباس کند...»^{۱۳}

^۹. امام خمینی قدس سره، رساله‌ی توضیح المسائل، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، مسائل شماره‌ی ۷۹۸ الی ۸۶۵، ۱۳۶۴.

^{۱۰}. نجفی، گودرز، راز نیایش، سازمان تبلیغات اسلامی، ص ۷۰ - ۸۱، ۱۳۷۷.

^{۱۱}. رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

^{۱۲}. سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۰۸

^{۱۳}. امام خمینی قدس سره، پرواز در ملکوت اسرار الصلوة، انتشارات نهضت زنان مسلمان، ج ۱، ص ۱۲۸، ۱۳۵۹.

۳. **آراستگی هنگام ورود به مساجد:** در آیه‌ی ۳۱ سوره‌ی اعراف به مسلمانان توصیه شده است که در مسجد با زینت حضور یابند: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ»، در رفتن به مساجد زینت‌های خود را نیز به‌همراه بردارید.

در متون اسلامی، به حضور انسان به‌نحو مناسب در مساجد توصیه شده است، چنان‌که استفاده از عطر و گلاب سفارش شده است.^{۱۴} برخی اظهار داشته‌اند که منظور آیه فقط آرایش ظاهری نیست؛ بلکه آراستگی معنوی را هم شامل می‌شود.^{۱۵} علاوه‌براین، به خوشبو کردن مساجد نیز توصیه شده است.^{۱۶}

۴. **نهی از انداختن آب دهان در مساجد:** از جمله اعمالی که انجام دادن آن‌ها در مسجد مکروه شمرده شده است، انداختن آب دهان و بینی و خلط سینه در مسجد است.^{۱۷}

۵. **نهی از تولید سروصداهای بلند و آزاردهنده در مساجد:** امروزه، در جهان مسئله‌ی آلودگی صوتی و عوارض آن بر انسان از جمله مسائل شایان توجه است.^{۱۸} در متون اسلامی، برای حفظ حرمت و جایگاه والای مسجد، بانگ و آواز بلند در مساجد ناپسند شمرده شده است.

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در پاسخ به پرسش ابوذر مبنی‌براینکه «چگونه مساجد خدا آباد می‌شود؟» فرمودند: «با بلند نکردن صدا، به کارهای باطل مشغول نشدن، خرید و فروش نکردن و ترک کارهای لغو در مسجد».^{۲۰، ۱۹}

این‌ها فقط گوشه‌ای از تعالیم اسلام بود. این‌گونه موارد نشان می‌دهد که اسلام برای حفظ حریم مسجد، از جنبه‌های گوناگون، از جمله رعایت مسائل بهداشتی، اهمیت زیادی قائل است و براین اساس باید در معماری مساجد به سلامت جسم و روح انسان توجه کامل بشود.

^{۱۴} . امام خمینی قدس سره، رساله‌ی توضیح المسائل، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، مسائل شماره‌ی ۷۹۸ الی ۸۶۵، ۱۳۶۴.

^{۱۵} . صبورادوبادی، احمد، آئین بهزیستی اسلام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج ۲، ص ۱، ص ۶۹، ۱۲۷ - ۱۲۵، ۱۳۱، ۱۳۶۷.

^{۱۶} . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

^{۱۷} . همان.

^{۱۸} . ربانی، محمد، نگرشی بر صدا و آن بر انسان با استفاده از متون دینی، فصلنامه‌ی علمی، آموزشی، تخصصی و تحقیق شنوایی شناسی، شماره‌ی ۱۱ و

۱۲، بهار و تابستان ۱۳۷۸.

^{۱۹} . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

^{۲۰} . ری شهری، محمد، میزان الحکمه، المجلد الرابع، مکتب الاعلام الاسلامی، ص ۳۹۰ - ۴۰۰، ۱۳۶۲.

بخش دوم

برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد

در معماری مسجد، باید به این موارد توجه شود تا زمینه‌ی سلامت جسمی و روانی انسان فراهم شود:

۱. طراحی مکان‌های مناسب برای انجام دادن مقدمات نماز: در متون اسلامی، توصیه شده است که افراد با طهارت به مسجد وارد شوند. براین اساس، باید مکان‌های بهداشتی مناسبی برای انجام دادن مقدمات نماز فراهم شود. باید ساختار و طراحی سرویس‌های بهداشتی به صورتی باشد که امکان انتقال آلودگی‌های عفونی به حداقل برسد و به علاوه در مصرف آب صرفه جویی شود.

۲. امکان نظافت و طهارت به نحو شایسته: با عنایت به لزوم پاکیزگی مساجد، معماری ساختمان آن باید به گونه‌ای باشد که تمیز کردن مسجد آسان باشد. برای مثال، مصالح ساختمانی‌ای که در معرض شستشو و نظافت است باید مقاوم و مستحکم باشد تا بتوان به راحتی با مواد شوینده‌ی بهداشتی آن را شست.

۳. نور و تهویه مناسب: نور و تهویه مناسب بر سلامت جسم و نشاط روحی انسان تأثیر دارد؛ لذا در معماری مساجد باید به آن‌ها توجه شود.

۱. ۳ - نور مناسب: در مورد روشنایی مسجد احادیثی بسیار وارد شده است، از جمله: نبی مکرم اسلام (صلی الله علیه) می فرماید: «هر کس در مسجدی از مساجد خدا چراغی برافروزد، تازمانی که روشنایی چراغ در آن مسجد باشد، پیوسته ملائکه و حاملان عرش برای او استغفار می کنند».^{۲۱، ۲۲}

مهم ترین منبع نور، آفتاب است. نور جان بخش آفتاب در سلامت انسان تأثیری مهم دارد. انوار آفتاب از عوامل مهم نابودکننده‌ی ویروس‌های عفونت‌زاست. پرتوهای آفتاب تعداد گلبول‌های سفید سطحی بدن را افزایش می دهد و در بهبود دردهای مفصلی و استخوانی مؤثر است.^{۲۳} بنابراین، بهتر است در معماری مسجد این نکته‌ها رعایت شود:

• با طراحی صحیح ساختمان و با تعبیه‌ی پنجره‌های بزرگ در دیوار مساجد می توان از نور آفتاب در طول روز بهره گرفت.

^{۲۱} . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.

^{۲۲} . مجلسی، محمدباقر، عین الحیوة، مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر، ص ۲۷۷ - ۲۷۵، ۵۷۴ - ۵۷۳.

^{۲۳} . مولوی، محمدعلی و ثمر - گیتی، بهداشت همگانی، چهر، ج ۲، ۱۳۶۲.

- در مورد تدارک نور مناسب برای شب‌ها نیز طراحی شایسته به عمل آید تا نور از بالای سر بتابد؛ زیرا تغییرات ناگهانی در شدت نور، موجب جمع شدن و اتساع پی‌درپی مردمک می‌شود.
- درخشندگی شدید چشمه‌ی نور بر اثر طولانی شدن مدت تطابق، سبب خستگی پی‌ها و عضلات چشم می‌گردد. بنابراین، چشمه‌ی نور مصنوعی باید شدت کافی و ثابت داشته باشد.
- روشنایی غیرمستقیم و نامرئی برای چشم مناسب‌تر است. بعد از نور غیرمستقیم، وسیله‌ی جانشین مناسب منبع نور ثابت است که به وسیله‌ی شیشه‌ی مات پوشیده شده باشد.^{۲۴}
- روشنایی باید در حد معقول باشد، زیرا اگر شدت نور از حد معینی فراتر باشد، چشم افراد خسته می‌شود.^{۲۵}

۲. ۳ - تهویه‌ی مناسب: استفاده از هوای پاکیزه توأم با روشنایی و حرارت مناسب، آثار و فوایدی بسیار برای سلامت و تندرستی دارد. هوای اطراف به واسطه‌ی حرارت، حرکت، سکون، فشار و رطوبت بر اعضای حسی و عصبی پوست بدن اثر می‌گذارد. هوای تمیز سبب تحریک قوای فکری و نیز تحریک گردش خون در مویرگ‌ها می‌شود و در نتیجه تهویه در شش‌ها بهتر انجام می‌گیرد.^{۲۶} برعکس، هوای نامطبوع موجب احساس ناراحتی، گرفتگی و مریضی می‌شود.

هوای محل تجمع افراد به سبب تنفس، تبخیر عرق، تصاعد گازهای حاصل از سوخت و غیره فاسد می‌شود. بنابراین، باید منافذی برای دخول هوای تازه و تمیز وجود داشته باشد.^{۲۷} تهویه‌ی بهداشتی عبارت است از فراهم کردن هوای خوب و عاری از آلودگی. در معماری مسجد، باید تهویه‌ای مناسب کار گذاشته شود. استفاده از پنجره‌های مناسب می‌تواند نور و هوای تازه را به ارمغان آورد.

۴. **کاهش امکان سرایت بیماری‌های عفونی:** در معماری مسجد، باید به کاهش امکان سرایت بیماری توجه شود؛ زیرا مسجد محل تجمع افراد با سنین متفاوت است و امکان سرایت بیماری‌های عفونی به‌طور بالقوه وجود دارد. برای کاهش سرایت بیماری‌های عفونی می‌توان راه‌های زیر را مدنظر قرار داد:

- به نقش نور خورشید در کاهش انتقال و ویروس‌های عفونت‌زا توجه شود.

^{۲۴} همان.

^{۲۵} مرتضوی، ناهی، نور و روشنایی مناسب در کتابخانه‌ها، فصلنامه‌ی کتاب، بهار ۱۳۷۴، ص ۴۳ - ۳۴.

^{۲۶} مولوی، محمدعلی و ثمر - گیتی، بهداشت همگانی، چهر، ج ۲، ۱۳۶۲.

^{۲۷} همان.

- باتوجه به اینکه در بروز برخی بیماری‌ها، به‌ویژه بیماری‌های تنفسی، تراکم جمعیت و فقدان تهویه نقشی اساسی دارد، ایجاد تهویه مناسب در کاهش سرایت بیماری‌های عفونی نقش به‌سزایی دارد.

- ساختمان مسجد به‌ویژه کف ساختمان و نیز وضوخانه و سرویس بهداشتی باید از مواد و مصالحی ساخته شود که در برابر مواد ضد عفونی کننده مقاوم باشد.

- ساختمان مسجد نباید در معرض کوران هوا باشد.

- مساجد باید آب بهداشتی و سالم داشته باشند.

- مساجد باید سیستم فاضلاب و دفع مواد زاید داشته باشند.

- در وضوخانه‌ی مساجد مواد صابونی، به‌ویژه صابون مایع، وجود داشته باشد.

- برای جلوگیری از نفوذ حشرات و حیوانات موذی و منتقل کننده‌ی بیماری‌های عفونی، پنجره‌ها توری دار باشند و دیواره‌ها سوراخ و منفذی نداشته باشند که محل زندگی حشرات موذی شود.^{۲۸}

۵. **تدارک محل تغذیه و پذیرایی:** هرچند اساساً مسجد مکانی عبادی است، در مواردی باید از نمازگزاران پذیرایی شود. لذا، برای حفظ اصول بهداشتی و نیز حرمت مساجد، باید فضاهای مناسبی برای امور پذیرایی اختصاص یابد و در آن فضاها شرایط بهداشتی مورد لزوم مراعات گردد؛ ازجمله شستشوی پذیرودن کف و دیواره‌ها، آفتابگیر بودن، وجود هواکش و ...^{۲۹}.

۶. **رعایت بهداشت روانی و پرهیز از ایجاد تنش:** محیط زندگی بر روح و روان تأثیر می‌گذارد. به‌عبارت دیگر، وضعیت فیزیکی محیط بر جسم و روان آدمی تأثیر می‌گذارد. درخصوص معماری مساجد، به‌منظور ایجاد فضایی مناسب و آرام‌بخش باید نکات زیر را مدنظر قرار داد:

۱. ۶) استفاده از رنگ‌های آرام‌بخش: امروزه، روان‌شناسان به تأثیر فراوان رنگ‌ها بر روان انسان پی برده‌اند. در قرآن و فرهنگ غنی اسلامی نیز به این مسئله عنایت شده است، چنان‌که در داستان قربانی کردن گاو بنی اسرائیل، به رنگ زرد اشاره شده است: «تَسْرُّ النَّاطِرِينَ»^{۳۰} این رنگ بینندگان را شاد می‌کند.^{۳۱} در

^{۲۸} . صادقی حسن آبادی، علی، کلیات بهداشت عمومی، ج ۷، دانشگاه علوم پزشکی شیراز با همکاری انتشارات کوشا مهر، ص ۴۸، ۷۹- ۷۸، ۸۱- ۸۰. ۱۳۷۵.

^{۲۹} . مولوی، محمدعلی و ثمر - گیتی، بهداشت همگانی، چهر، ج ۲، ۱۳۶۲.

^{۳۰} . سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۶۹.

معماری اسلامی، غالباً از رنگ‌هایی استفاده شده است که آثار محرک و مخرب بر اعصاب ندارد، بلکه اثر تسکین‌دهنده و آرام‌بخش دارد و رنگ آبی از جمله‌ی آن‌هاست.^{۳۲}

۲. ۶) هم‌خوانی با طبیعت: جهان طبیعت جلوه‌ی جمال الهی و نمود قدرت و حکمت یزدانی است. این نمودهای طبیعی و جلوه‌های آفرینش در تعبیرات قرآنی نشانه‌ها و آیات الهی هستند. علاوه بر فایده‌های گوناگون مادی‌ای که از قبل محیط زیست عاید انسان می‌شود، مناظر زیبا، اصوات موزون و نغمه‌های طرب‌انگیز موجود در طبیعت، برای انسان نشاط روحی ایجاد می‌کند.^{۳۳} بر این اساس، در معماری مساجد باید به هماهنگی با طبیعت توجه شود و حتی‌المقدور از ایجاد ساختمان‌های ناهمگون با بستر طبیعی خودداری شود. حفظ پوشش سبز علاوه بر زیبایی، در ایجاد هوای معتدل در منطقه نیز مؤثر خواهد بود.

۳. ۶) رعایت شرایط اقلیمی و جغرافیایی: انسان برای بهره‌برداری مناسب از محیط طبیعی و زیستگاه خود به بهره‌گیری از دانش جغرافیایی نیاز دارد تا بتواند به شناختی صحیح از وضعیت زندگی برسد.^{۳۴} در معماری مسجد، باید تنوع شرایط اقلیمی و جغرافیایی و انطباق بنا با آن مدنظر باشد تا در معرض تخریب قرار نگیرند. یادآور می‌شود که این مبحث نه‌تنها در تعارض با تأثیرات عظیم عبادت در ایجاد آرامش روانی و اطمینان برای انسان نیست؛ بلکه به‌نوعی مکمل آن است.

۷. رعایت فضای فیزیکی و زیستی جداگانه برای خانم‌ها و آقایان: با توجه به حضور گسترده‌ی خانم‌ها در مسجد، در معماری باید فضاهای مناسبی برای خانم‌ها در نظر گرفته شود تا ضمن رعایت حدود و حریم شرعی، از رفاه و آسودگی نسبی برخوردار باشند.

۸. توجه به نیازهای بهداشتی و خدماتی مساجد خاص: در برخی از مساجد، باید به رفع نیازهای نمازگزاران توجه بیشتری کرد؛ مثل مسجد جامع شهر، محل برگزاری نماز جمعه و مساجد بین راه. در این گونه مساجد باید به چنین مواردی توجه کرد: ایجاد سرویس‌های بهداشتی متناسب با نیاز، وجود محل‌های مخصوص برای نگهداری، استراحت یا بازی اطفال و استفاده از مساجد در غیر اوقات نماز برای

^{۳۱} . خرمنشاهی، بهاء‌الدین، «روان‌شناسی رنگ در قرآن»، روزنامه‌ی جوان، شماره‌ی ۶۱، ۱۳۸۷/۲/۲۸.

^{۳۲} . صبور اردوبادی، احمد، آئین بهزیستی اسلام، خودآرایی، رنگ پوشاک، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج ۲، ص ۵۴-۳۴، ۱۳۶۷.

^{۳۳} . ربانی، محمد، بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلامی، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ص ۲۴۵-۲۲۸، آذر ۱۳۷۸.

^{۳۴} . ربانی، محمد، «بهره‌گیری شایسته از دانش جغرافیا با الهام از تعالیم اسلام»، دهمین کنگره‌ی جغرافیای ایران، دانشگاه امام حسین، مهر ۱۳۷۸.

جمع بندی

آنچه به اجمال در این مقاله مطرح شد نشان داد که معماری مسجد نقش مهمی در بهداشت جسمی و روحی انسان دارد؛ اما همچنان زمینه‌های بسیاری برای تحقیق در این باره وجود دارد. استمداد از احکام الهی و بهره‌گیری از متون دینی نیز در این زمینه بسیار راهگشاست.

نویسنده: محمد ربانی خوراسگانی

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد

۳۵. ری شهری، محمد، میزان الحکمة، المجلد الرابع، مکتب الاعلام الاسلامی، ص ۳۹۰ - ۴۰۰، ۱۳۶۲.

۳۶. امیديانی، سیدحسین، نقش موقوفات ایران اسلامی در توسعه‌ی علم و دانش، روزنامه‌ی اطلاعات، ۱۴ و ۱۵ تیر ۱۳۷۶.